

րօքները՝ կաղնու ճղներից հիւսուած կլոր կամ քառանկիւնի ձև ունին, «ճեղով» ծածկուած: Լաւ շէնքերը շինուած են տաշած կլոր փայտից և մանր տախտակով են ծածկուած: Միւս երկու շէնքերն են՝ փուռը և մարագը: Փուռը տան մէջ չեն շինուած, այլ ջոկ տեղ, առանձին ծածքի տակ. իսկ մարագը հասարակ «չթէ» շէնք է, խոտով կամ «ճեղով» ծածկուած: Սովորաբար այդ բոլոր շէնքերը շինուած են տներին մօտիկ, գիւղամիջում. երբեմն միայն պակաս եկած, նոր շինուելիք «մաշինաները» շինուած են թութունի սլանտացիաներում, եթէ տեղը չարմար են գտնուած:

ՊԱՐԼԱՄԵՆՏԱԿԱՆ ՈՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ:

Համշէնցիները թէ իրանց հայրենական ափերում և թէ այստեղ բացառապէս երկրագործութիւնով են պարապում: Եթէ համեմատելու լինինք մեր կողմերում ապրողներին հայրենական ափերում մնացողների հետ, նրանց պարապմունքի ու տնտեսութեան ձևերի մէջ շատ քիչ փոփոխութիւն կը գտնենք, եթէ չընչենք ու մի կողմ դնենք թութունի մշակութիւնը, որ շատ տեղ հայրենիքում արդէն բոլորովին վերջացել է, իսկ եղած տեղերումն էլ հետզհետէ աւելի յետ է գնում: Մինչդեռ մեր Աովկասեան ափերում այդ բոյսի մշակութիւնը մի քանի տարուց դէսը դարձել է մի անպիսի տիրապետող ու գլխաւոր պարապմունք, որ անկարելի է երևակայել այդտեղ, մասնաւորապէս Սուխումի շրջանում մի հայ գաղթականութիւն, մի հայ գիւղ, նոյն իսկ մի հայ գաղթական, որ դրանով պարապելիս չը լինի: Թութունը մեր կողմի համշէնցի հայերի արդիւնաբերութեան մէջ առաջին ու ամենագլխաւոր տեղն է բռնում: Սուխումի շրջանում տասնեակ հազար փութ թութուն միայն համշէնցի հայերն են արտադրում: Դրանից կարելի է հասկանալ, թէ ինչքան մեծ չափեր է ստացել այդ բոյսի մշակութիւնը նրանց մօտ: Ահշտ է՝ Չերնօմօրի կողմերում, բացի Սօչիի շրջանից, թութունի մշակութիւնը այնքան մեծ ծաւալ չունի, բայց հաստատապէս կարելի է առաջին տեղը տալ համշէնցի հայերին ամբողջ Աովկասեան ափերի թութունի արդիւնաբերութեան մէջ:

Հացաբոյսերի մէջ առաջինը և ամենատարածուածը նրանց մօտ սիմինդրն է, որ ինչպէս հայրենիքում, նոյնպէս և այստեղ, կազմում է նրանց գլխաւոր ուտելիքը, նրանց ամենօրեայ հացը: Ամբողջ Աովկասեան ափերի համշէնցիների մօտ այդ բերքը համարեա ոչ մի տեղ չէ արտահանում. միայն իրանց համար են ցանում: Տեղ-տեղ էլ եր-

բեմն, երբ թուլթուկի պատճառով ցանքը քիչ է լինում, իրանք ստիպուած են լինում ուրիշներից գնելու:

Յորեն թէև շատերը ցանում են, բայց մէկ որ ամենքը չեն ցանում, մէկէլ որ՝ տեղ-տեղ ցանածը չի լինում, լաւ չի գալիս: Իրանց ասելով, էլի հայրենիքում ցանողները թէ հիմիկուանից շատ են եղել և թէ լաւ էլ տուել է: Բայց էլի չնայելով աննպաստ պայմաններին, ցորենի մշակութիւնը հետզհետէ աւելի ու աւելի է տարածւում հայ գաղթականների մէջ, թէև էլի առաջուան պէս՝ նրա հացը միայն պաս ու տօն օրերին են բանեցնում:

Միւս հացաբոյսերից ցանում են վարսակ ու գարի. աւելի առաջինը: Վարսակը նրանց հայրենիքում, մասնաւորապէս ձանիկի ափերում (Չարշամբայի գաւառամասում) մեծ արտահանութիւն է ունեցել:

Տէխնիական բոյսերից, բացի թուլթուկից, ցանում են էլի կանեփ, թէև ոչ այնքան շատ ինչքան հայրենիքում: Այնտեղ թէ կանեփ շատ են ցանել և թէ տեղ-տեղ վուշ էլ են ցանել: Իսկ այստեղ սովորաբար միայն կանեփն են ցանում և այն էլ հազիւ մի «ածուքի» չափ տեղ: Կանեփի թելից են գործում իրանց բոլոր ներքին հագուստը և տանը բանեցնելիք բազմատեսակ «եաղլուխները»:

Այգեգործութիւնը թէև առհասարակ կանոնաւոր կերպով ու մեծ չափով չէ տարածուած նրանց մէջ, բայց հետզհետէ պտղատու նոր-նոր ծառեր են աւելցնում իրանց «ածուքներում» ու արտերում, մասնաւոր նրանք, որ սեփական հողեր ունին, բերելով պատուաստները իրանց հայրենիքում յայտնի ու գովուած տեսակներից. գլխաւորապէս՝ տանձի, խնձորի, թթի, սալորի, բալի և շագանակի ծառերից: Տեղ-տեղ սկսել են նաև բաւական մեծ չափով խաղողի որթեր տնկել տեղական, ծառի վրայ բարձրացող տեսակից (իզիբէլլա, տեղական լեզուով՝ «ադէս»): Տեղ-տեղ պատահում են և պտղատու ծառեր այդ ափերի հին բնիկներից մնացած. ինչպէս օրինակ՝ տանձենիներ Չափշուկայի կողմերում (Չերնօմօրի վիճակ), չերքէզներից մնացած, և խաղողի ու թզի ծառեր Սուխումի շրջանում՝ աբխազների ժամանակից: Իրանց պատմածներին նայելով, հայրենիքում նրանք պտղատու ծառեր շատ են ունեցել, այն էլ՝ ընտիր տեսակներից, թէև այնտեղ էլ կանոնաւոր այգիներ չեն ունեցել. պատուաստների մեծ մասը ճանապարհների, արտերի ու անտառների մէջ է եղել ցրուած և մի մասն էլ տներին մօտիկ:

Զերամապահութիւնով այստեղ համարեա բոլորովին չեն պարապում. էլի հայրենիքում քիչ-շատ պարապել են: Դրա պատճառը մէկ թուլթուկն է, մէկ էլ իրանց անհող վիճակը:

Մեղու պահում են, բայց ոչ ամենքը. աւելի քչերը, քան շա-

տերը՝ Տեղ-տեղ պատահում են 40 և մինչև իսկ հարիւր փեթակով մեղու պահողներ, բայց դրանք հազազիւտ են. սովորաբար քիչ են ունենում:

Ինչպէս հալրենիքում, նոյնպէս և այստեղ, ամեն տուն ունի իր բանջարանոցը, կամ ինչպէս իրանք են ասում, «աճուքը», որ համարեա բացառապէս համշէնցի հայ գեղջկուհիների ձեռքով է ցանւում ու մշակւում: Այստեղ՝ գոգնոցը կապած, փետատը ձեռքին՝ բանում ու աշխատում է նա ժիր տղամարդու պէս, հետն էլ ժամանակ գտնելով մի կողմից երեխանց ու տան պակասներին նայել, միւս կողմից մասնակցել իր մարդու աշխատանքներին. «Աճուքի» բոյսերից ամենից շատ տարածուածը «բօնջարն» ու լոբիան է. Իսկապէս լոբիան «աճուքում» այնքան չեն ցանում, ինչքան սիմինգրի հետ խառը՝ մէկ արտում կամ առանձին: Իսկ «բօնջարը», որ կաղամբի մի տեսակն է (կանաչ ու չրգլտոյ), «աճուքի» ամենասովորական բոյսն է. առանց դրան համշէնցի հալր չի կենալ. պաս օրերին զլխաւորապէս այդ են գործածում: «Բօնջարից» յետոյ «աճուքում» մեծ տեղ են բռնում պրասը, սոխն ու սխտորը: Բացի դրանցից, «աճուքում» պատահում են էլի՝ տօմաթ, բագրիջան, կարտօֆիլ, վարունգ, դդում, ձմերուկ ու սեխ, թէև միևնույն բոյսերը աւելի մեծ չափով արտերում էլ են ցանում, սիմինգրի կամ թութունի հետ խառը:

Բացի բուն երկրագործութիւնից ու տեխնիական բոյսերի մշակութիւնից, համշէնցի հայեր պարապում են նոյնպէս անասնապահութիւնով և տնային մանր արհեստներով: Անասնապահութիւնն այնքան զարգացած չէ նրանց մէջ. պահում են միայն այնքան, ինչքան հարկաւոր է երկրի մշակութեան և իրանց տան կարիքների համար, դրանք են՝ եզ, կով, ձի: Սովորաբար մի տուն պահում է մի զոյգ եզ (հասարակ կամ «գոմշաեզ»). շատ քչերն են երկու զոյգ ունենում: Կթելու համար պահում են մի-երկու կով, երեքից ոչ աւելի, կամ մի-երկու կթի գոմէշ: Աւելի ունեցողը ամենաշատը մի-երկու կթի գոմէշի հետ մի-երկու էլ կթի կով կունենայ. գոնէ Սուխումի շրջանում դրանից աւելի ունեցողները հազազիւտ են: Մալերի մէջ ամենից շատ տարածուածը «գոմշամալն» է. այդպէս է գոնէ Սուխումի շրջանում, ուր գոմէշը ընդհանրապէս լաւ է դիմանում: Եւ պէտք է ասել, որ այդ կողմերի համար, ուր ճանապարհներ չկան, չորս կողմը անտառ է, անձրևն ու ցեխը անպակաս է, շատ դժուար կրկնէր երկրագործի բանը, եթէ գոմէշը չլինէր: Կաթնատնտեսական արդիւնքները բոլորը իրանց համար են գործածում: Երբեմն նոյն իսկ նրանցից շատերը իւղը դրսից են գնում. տեղ-տեղ՝ միայն պատահում են նրանց մէջ իւղ ճախողներ: Պանիր համարեա չեն շինում. քչով շինում են միայն Տրա-

պիղօսին մօտիկ գիւղերից եկողները: Անասնապահութիւնով աւելի պարապում են Ձերնօմօրի կողմերի հաչ գաղթականները: Ոչխար ու խոզ բոլորովին չեն պահում:

Բացի զուտ երկրագործութիւնից, համշէնցի հաչը դարձեալ ժամանակ է գտնում տնային մանր արհեստով զբաղուելու: Հագուստից ու ձեռագործ գործուածքներից սկսած՝ մինչև իր տան շէնքն ու ալ և ալ երկրագործական սարքեր շինելը, բոլորին նա հասնում է. բոլորը նրա ձեռքից գալիս է: Զատերը գիտեն իրանց մէջ սալ, լուծ, արօր, տափան շինելը: Հիանալի ամաններ են շինում փայտից—ջուր կրելու, թթու դնելու, կաթնեղէն արդիւնքները պահելու համար տակառներ, օշնակներ, եղամաններ, նոյնպէս և տաշտեր խմորի համար և տեսակ-տեսակ մեծ ու փոքր զամբիւղներ՝ զանազան բաներ պահելու և կրելու համար: Բոլորն էլ ամուր ու գեղեցիկ, դիմացկուն փայտից շինուած:

Կիրակիներից ու տօներից դուրս ուրիշ ոչ մի ժամանակ նրանց պարապ չէք գտնիլ. ծոյլեր շատ հազազիւտ են նրանց մէջ: Կը հաւատաք, եթէ ասեմ որ երեկոյեան՝ արտից տուն դառնալիս և կամ մի տեղ գնալիս, պարապ չմնալու համար նրանք թել են մանում կամ գուլպայ գործում: Եւ մի բան, որ շատ աչքի է ընկնում, այդ տղամարդկանց գուլպայ գործելն է. նրանց կանայք չեն իմանում. նրանց համար էլ տղամարդիկն են գործում: Բայց սրանից չը հասկանաք, թէ կինը նրանց մօտ պարապ նստած է, բան չի անում: Երբէք. գուցէ ոչ մի տեղ գիւղացի կինը այնքան գործ չունի, այնքան չի բանում, ինչքան նրանց մօտ: Սխալուած չեմ լինիլ, եթէ ասեմ, որ նրանց մօտ թերեւս կինն աւելի է աշխատում, քան տղամարդը: Բացի պատ անելուց ու հերկից, նա մասնակցում է իր մարդու ամեն տեսակ աշխատանքին: Տունը, գոմը, «ածուբը», արտը, մալերին, անտառը,—ամեն տեղ հասնում է թիւրքահաչ կինը, և այդքան աշխատանքի մէջ նա դարձեալ պակաս չի թողնում տան բաները: Նա է ջուրը կրում, օջախը վառում, եփում, թափում, լուանում, ուտեցնում ամեն օր ոչ միայն տանեցոյց, ալ և երբեմն տասնաւոր բանւորներին, երեխանց նաչում ու մեծացնում: Եւ այդ բոլորի հետ՝ էլի ժամանակ է գտնում —երբեմն «ուօկ», իլիկ, ճախարակ ու ասեղ բանեցնում, կանեփից ու բրդից թել մանդւմ, «լաթ» գործում, շապեցու ու վարդիքցու պատրաստում ու ամեն տեսակ «եաղլուխներ» շինում:

Խօսելով նրանց տնային արդիւնաբերութեան մասին, աւելորդ չեմ համարում մի քանի խօսք ասել նրանց երկրագործական սարքի վրայ: Նրանց արօրը շատ պարզ կազմութիւն ունի. ամբողջապէս փայտից է, միայն խոփն է երկաթէ: Մի անկիւնաձև ծակած փայտ է. մի կողմը դեռնի վրայ է քսւում («ընեղ») և նրա ծալքին է ամրա-

ցած խոփը. միւս ծալքը մի քիչ թեք կերպով ցցուած է և մաճի տեղ է բռնում («պոչ»): Պակած տեղին մօտիկ կցուած է մի երկայն փայտ («օք»), որի ծալքից լծում են եզներին: Վերջապէս արօրի ներքեւի կողմը, գետնին մօտիկ, մի փոքր տախտակ է մեխուած՝ ակօսի հողը մի կողմ թափելու համար: Այդ է բոլոր կազմութիւնը. ուրիշ ոչ անիւ ունի և ոչ մի բան: Արօրում միայն եզներ են լծում, ձի չեն բանեցնում: Այդ արօրով թէւ կարելի է ուզած խորութիւնով հերկել, բայց սովորաբար նրանք խորը չեն հերկում: Գութան բոլորովին չեն բանեցնում. երբեմն միայն պատահում են երկխոփաւոր արօրներ («չաթալ չարօր»), որ սովորականից շատ են հերկում: Նրանց արօրը առհասարակ շատ հեշտ ու թեթեւ է բանում: Համարձակ կարելի է ասել, որ անպիսի խորդ ու բորդ, քարքարոտ ու անհարթ տեղերում, ինչպէս Աովկասեան ու հայրենական ավերի հայերի նստած տեղերն են, նրանց արօրը մեծ յարմարութիւն ունի երկիրը մշակելու համար: Ինքը շատ թեթեւ. տեղը ինչքան զառի վեր լինի, դժուար չի լինիլ շարժել ոչ եզան համար և ոչ քշողին:

Միևնուցն յարմարութիւններն ունի և նրանց սալը, որ չը նայելով որ բոլորովին թիւրքական շէնք ունի, ծանր ու դանդաղ բան է, միապաղաղ անիւներով, բայց ինչ կասէք, որ նրանց տեղերի համար ամենալաւ սալն է: Թէւ ծանր է գնում, բայց ամուր ու դիմացկուն բան է: Ինչքան կուգէ ցելսոտ ու անհարթ լինի ճանապարհը, եթէ միայն քարքարոտ չէ, բան չի լինիլ սալին, մանաւանդ եթէ գոմշաեզներ են լծուած: Եւրօպական կատարելագործուած չորս անաւոր սալերի մասին չի կարելի խօսել, քանի որ դեռ ամբողջ Աովկասեան ավերում հաղորդակցութեան համար հազիւ միայն մի մեծ ճանապարհ կայ, այն է՝ ծովեզրեայ խճուղին, իսկ դէպի հայ գաղթաշէնները ամբողջ ավերում ոչ մի օրինաւոր, բացուած ճանապարհ չը կայ:

Երկրագործական ոչ մի մեքենայ ու կատարելագործուած սարք չունին նրանք հացաբոյսերի մշակութեան համար: Բոլոր աշխատանքները կատարւում են սովորական նահապետական ձևով ու գործիքներով: Մի քիչ աւելի յարմարութիւններ գտել են թութունի վերաբերութեամբ, չորացնելու համար հնարելով բաւական յարմար շէնքեր, որոնք իրանց այժմեան ձևով այս վերջին տարիներս են հնարուել ու շինուել:

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ ԷՆ ՆՐԱՆՑ ԱՊՐՈՒՍՏԻ ՄԱՍԻՆ:

Համշէնցի հայերի ապրուստը շատ խեղճ է ու պարզ: Ոչ միայն երեխաները, այլ և մեծերից շատերը, աւելի կանաչք՝ շատ անգամ օրերը բոբիկ ոտով են անցնում, մանաւանդ խորը ցեխերին Իսկ երեխաները հօ համարեա տարուաչ մեծ մասը բոբիկ են մնում: Բանելիս շատ խեղճ ու պարզ են հագնում. միայն տօն օրերին են զարդարւում: Աւելի խեղճ ու աղքատիկ է նրանց սնունդը: Ինչպէս վերեն ասեցի, նրանց սովորական հացը սիմինդրի հացն է. ցորենի հացը աւելի պաս օրերին են ուտում, իսկ չունեցողը ողջ տարին համն էլ չի առնում: Նրանց ամենասովորական կերակուրը թանն է. ուտիս օրերին նրանց գլխաւոր ուտելիքը դա է: Պասին բանեցնում են աւելի «բօնջար», լոբիա, սոխ, պրաս, սխտոր, թթու, «բէքմէզ» (պտուղներից շինած մեղր), երբեմն էլ իսկական մեղր՝ սովորաբար ջրած. «բէքմէզն» էլ նույնպէս. մէկ որ աչգպէս լաւ կը բրդուի և մէկ էլ որ շատ կը դիմանայ: Մածուն քիչ են ուտում. տեղ-տեղ՝ ուր կաթը քիչ է, գուցէ ամիսը մի անգամ. զուտ մածուն այնքան չեն ուտում, ինչքան մաճնախաւը թան: Իւր սովորաբար դրսից չեն գնում. եթէ կթուան ունենում են, ուտում են. եթէ ոչ ամիսներ բանջարեղէններով են անցկացնում: Երբեմն միայն աւելցած իւղը ծախում են: Իւրեղէն կերակուրներից գործ են ածում աւելի խմորեղէններ (ցորենի ալիւրից): Նրանց սովորական իւղալի կերակուրը «ճաշն» է (սիմինդրի ալիւրը ջրով եփած և վրան իւղ լցած): Ճիշտ է՝ օրը երեք անգամ ուտում են, բայց կերածը խեղճ ու անսնունդ բան է: Ամենից շատ ուտում են թանը. միշտ որ մածուն ուտեն, եթէ կթուան էլ ունենան, իւր չի մնալ. գնելն էլ ամենքին չի ձեռք տալ: Դրսից գնածը սովորաբար աղը, բրինձը, նաւթն ու կտորեղէնն է լինում: Բրնձից շինած ուտելիքը (հասարակ ու կաթով փլաւը), ձուածեղի, «նշստալի» (ցորենի ալիւրը կաթով եփած), հաւի ու խմորեղէնի հետ՝ կազմում է նրանց ամենաճոխ սեղանը, որ տարին հազիւ մի քանի անգամ է լինում, ամենահանգիսաւոր օրերին և կամ պատւաւոր հիւրերի համար: